

נריה גוטל

"השתנות טבעים"

מענה הלכתי, אמוני או טבעי,
ל"התנגשויות" הלכה ומציאות?*

בעלי התוספות היו הראשונים שהשתמשו במונח 'שינוי טבעים' ויישמוהו בהלכה, ובשעתם עשו זאת במשורה. לדידם יכול היה המונח לשמש מענה הלכתי, אמוני, ואף טבעי ל"התנגשויות" הלכה ומציאות. מאז ועד היום, המונח ויישומו רווחים למדי בספרות הראשונים והאחרונים, הן להסברה והן להכרעה פסיקתית. דא עקא, היום אנו יודעים שמדעית, במקרים לא מבוטלים, טענת "השתנות טבעים" מקפלת בתוכה תיאור קשה, אולי אפילו בלתי אפשרי.

במאמר נבחנת אפוא השאלה אם פוסקים הממשיכים ומשתמשים גם כיום במונח, רואים בו בהכרח תיאור טבעי, או שהם רואים בו רק 'כלי לגיטימי במסגרת מערכת חשיבה הלכתית. שלוש גישות שונות רווחות ביחס ל"שינוי טבעים": שלילה עקרונית ומעשית; חיוב עקרוני ושלילה מעשית; חיוב עקרוני ויישום מעשי. המאמר בוחן את עיקרי תפיסתם של המחייבים, בעיקר אותם שגם ממשיכים ומיישמים.

מבוא

נקודת המוצא לדיוננו מבוססת על ההנחה שהמושג ההלכתי 'השתנות הטבעים' מוכר, וזאת לא רק במובן התיאורי אלא גם — ואף בראש וראשונה — כמובן ההלכתי, הפרשני והיישומי. בעניין זה בכללותו אני עוסק, כידוע, בספרי "השתנות הטבעים בהלכה".¹

* תמצית הרצאה שנישאה במסגרת הכינוס הרביעי של איגוד אנשי תורה ומדע, בי"ס גבוה לטכנולוגיה, מכון לב, ירושלים, ז בניסן תשנ"ז — 14 באפריל 1997.

1 ירושלים, תשנ"ה; מהדורה שנייה ומורחבת — כולל 'קונטרס השתנות הטבעים' מאת הגאון רז"נ גולדברג שליט"א — ירושלים, תשנ"ח.

לסקירתו ולבחנת גישתו ועקרונותיו הוקדשו כמה מאמרי ביקורת, הן מחקריים והן "רביניים": ראה: פרופ' ד' לב, בד"ד, 4 (חורף תשנ"ז), עמ' 81-96; ד"ר א' בוגנים, עמיתי ירושלים, קיץ תשנ"ה, עמ' 13; ר"י עמנואל, המעיין, לה, ד (תמוז תשנ"ה), עמ' 56-60; ר"ג נריה, הצופה, כ"א בתשרי תשנ"ו, עמ' 5, ועוד. המבקש לעמוד בקצרה ובתמצית על עניינו של הספר יוכל להסתייע אפוא במאמרים הנ"ל.

אך זאת נקדים ונבהיר נקודתית, כי אין מדובר בשינוי נסי², אלא בשינוי הדרגתי, אשר לדידם של הנוקטים אותו הוא חלק מן המערכת הטבעית. נכון הוא שאם לנגד עינינו יעמדו שני הקצוות — הקדום והמאוחר, תיאור חז"ל ותיאור ערכני — אר"א יראה השינוי כ"נסי". ברם אין זו אלא נקודת מבט מוטעית ושגויה, שכן יש לקחת בחשבון ששני הקצוות אינם קיימים באותה נקודת זמן, אף לא בנקודות זמן סמוכות ומצרניות זו לזו, ומדובר בפער בן מאות בשנים ביניהם, לכל הפחות. ואף שנכון הוא כי בימינו, מרבית — ואולי כל — אנשי מדעי הטבע, וכן "משכילים" אחרים, יאמרו שאין די בפער שכזה כדי ליצור "שוני טבעי" כה מופלג, ואם כן עדיין לא נמלטנו מאמירה "נסית" כזו או אחרת, עדיין ברור שלדידם של הראשונים והאחרונים שהתבטאו במונח "שינוי טבעי", היתה נהירה הבחנה שכזאת, והם לא ב"נס" עסקו, לא לו טענו, אלא ב"טבע". וכן, כדוגמה מאוחרת, פסיקתו של החזון איש בעניינם של "בני שמונה", אשר כיום יחללו שבת להצלתם, ודאי לא על שינוי נסי הסתמכה אלא על שינוי טבעי, התפתחותי והדרגתי, אשר "יצר" סוג ולד אחר, חדש, בשל, עמיד וחסון יותר, השורד גם במצבים כאלה, ולפיכך יחללו שבת להצלתו. לא משום שכלול רפואי, לא משום שיפור טכנולוגי, אף לא משום ידע מצטבר — כגישת הרב ישראלי זצ"ל —, ודאי לא כנס, אלא משום "שינוי טבעי"; ונפקא מינה לדינא תצמח מגישה זו לעומת גישה אחרת.³

הוא הדין, כדוגמאות המגוונות שאצל הראשונים: ביחס ללידת פרה שפחותה מבת שלוש — לדעת התוספות, ונפקא מינה לממונות;⁴ לידת אשה בתשעה "למקוטעין" — לרשב"ש, ובפסיקת הרמ"א, ונפקא מינה אף לעריות והיתר יבמה לשוק;⁵ ושוב אצל האחרונים — דינן של יולדות שהפסיקו להניק ומצויות עדיין בתוך כ"ד חודש, ביחס לווסתות;⁶ וכהנה הרבה לעשרות ולמאות, וכפי שהתבאר בארוכה בספרי. בכל אלה, מעולם לא טענו הפוסקים להתרחשות נס, אלא למהלך טבעי.

2 השווה: אורחות חיים, הלכות ליל פסח, ביאור להגדה של פסח — ושאינו יודע לשאול (וכן: כל-בו, שם; וראה במבואו של פרופ' ש"ז הבלין לארחות חיים — שבת, מהדורת אור עצינן, תשנ"ו; ובמקביל במבואו לכל-בו השלם, ירושלים, תשנ"ז, על יחס וזיקת שני החיבורים זה לזה): "...שגאולת מצרים היתה ע"י מופתים, וידוע שהשם יתברך לא ישנה הטבעים כי אם לצורך החסידים שבדורו או בזכות תורתם ומעשיהם וישרם שהם הולכים אתו בתום לב וביושר, כגון החכם והתם... ובא להעיר שצריך אדם לומר לבנו שיתחזק לעסוק בתורה יום יום, ושירקדק בשמירת המצות בתמימות, ואז יהיה מאותם שהשם יתברך משנה הטבעים להצלתם ולגאולתם ולא בענין אחר...". לרידו, "שינוי טבעים" — הוא השכר והגמול, ממש כיציאת מצרים.

3 לעומת זאת, אנו, כלל וכלל לא ב"שינוי טבעים" כזה עסקינן. המונח הוא אמנם אותו מונח, אך המשמעות שונה בתכלית. "שינוי הטבעים" שעליו הוא מדבר, משמעו אינו אלא מה שאנו קוראים "נס", ואילו המונח שבו אנו משתמשים — היינו המינוח שנקטו ראשונים ואחרונים מאז ראשית ימי הביניים בעוסקים בשאלות ההלכתיות שלפניהם — משמעו הליך טבעי, מדרוג ומתפתח.

4 ראה בספרי, פרק ב.

5 ראה בספרי, פרק ג.

6 ראה בספרי, פרק ו.

המימד הריאלי

עובדת קיומו של המושג "השתנות טבעים", ועל אחת כמה וכמה יישומו בפרשנות ואפילו בפסיקה, מעוררת קושי עיוני, פילוסופי-הלכתי, ייתכן גם יישומי, לבחינת ובריאת הרקע לאמירת "שינוי". בשאלה זו לגופה ספרי אינו עוסק, וזאת בכוונת מכוון, שכן הוא עוסק בעובדות ולא בהשערות. עניינו מתמקד בחיאור כתובים, אישים ושיטות, בליבונום ובחקירתם. לא ביקשתי לפרש, אלא לחשוף, ובמידת-מה להצביע על פתח ליישום. לעומת זאת, השאלות שבהן נדון כאן, ומודה אני כבר עתה — אף התשובות, מכלל ניתוח ופרשנות אפשריים, ואפשריים כלבד, לממצאים העובדתיים, לא יצאו. ואף-על-פי-כן, מאחר שלעתים מזומנות נשאלים עניינים אלה, מן הראוי לתת בזה פן משלים ולומר בקצרה את שנראה בעיני.

כהבעה כתובה המדגימה שאלה שכזו, טול את שכתב בזה פרופ' ש"י שפרכר,⁷ הלה, בהתייחסו לסתירות בין תצפיות המוכרות לנו כיום ובין אמירות חז"ליות מקבילות ופתרון "שינוי הטבעים", הצביע על הקושי העובדתי שבהנחה זו, אשר כביכול התרחשה בפועל:

...גישה אחרת המשמשת להינצל מבעיית הסתירה, היא הטענה "השתנו הטבעים". גם טענה זו מופיעה כבר בפי קדמונינו לגבי נושאים מספר. אמנם לא מוכר לי מקרה שבו הוצגו ראיות בלתי תלויות, שאכן היה "שינוי בטבע" בעניין הלכתי שבו הועלתה טענה זו; מכל מקום בהחלט ייתכן שבמקרים מסוימים, התצפית השכיחה עתה שונה מזו שהיתה שכיחה בימי חז"ל. למשל, ייתכן שעקב תנאי תזונה משופרים ותנאי אקלים וסביבה שונים, מקדימות היום בהמות מגזע מסוים להגיע לבגרות מינית ולהמלטה. גם תהליך ממושך של בחירה גנטית הוא גורם אפשרי חשוב ב"שינוי הטבעים". למשל, ביצת תרנגולת ממוצעת בשוק בארצות מפותחות, גדולה היום במידה משמעותית ממה שהיתה אפילו לפני מאה שנה. בדומה גם תנובת החלב של פרה ברפת. עם כל זה, לפי ידיעותינו היום, אין התשובה "השתנו הטבעים", במשמעותה המילולית, יכולה להתקבל כדרך סבירה לסלק את כל הסתירות מן הסוג האמור, או אף את רובן.

ומכאן שפרופ' שפרכר מצביע על ממצא, וליתר דיוק — על היעדרו של ממצא, אשר יאשש התרחשות "שינוי טבעים" מהותי. זעיר פה זעיר שם, שינויי תזונה ואקלים יועילו להסביר פרטים בודדים כאלו ואחרים, וכולי האי ואולי, אך אלה לא ימציאו מזור לקשיים "הגדולים". ואכן, חד-משמעית ניתן לקבוע שאין בפרשנות מצמצמת שכזו למונח "שינוי טבעים" כדי פתרון משמעותי ומקיף. המעיין בספר "השתנות הטבעים בהלכה" נוכח לדעת שהליכה בדרך "הקלה" של היוזקות לתלות באקלים, בתזונה וכיו"ב, רחוקה מהצעת פתרון לחלק ניכר מן הדוגמאות שהובאו שם, לרובן ככולן. לא יוסבר שינוי מבנה איברי אדם (צינור השתן והזרע), שינוי מבנה איברי בהמה (אונות הריאה) לדוגמה, וכיו"ב, ומכאן שלא זו היתה הבנתם ותפיסתם של מצדדי אמירת "שינוי טבעים", ראשונים ואחרונים כאחד.

⁷ פרופ' ש"י שפרכר, בר"ד, 2 (חורף תשנ"ו), עמ' 22.

דומה שחקר משנתם של פוסקים וניתוח מה הם עצמם סברו (לא מה "ראוי היה להם לומר" לדעת מבקרים אלה ואחרים...), יעלה כי הם עצמם לא רואים הפרדה ולא עורכים הבחנה בין "שינוי" אקלימי ותזונתי ובין "שינוי" אורגני ואנטומי. כך כרוגמה, מוצא אתה את רבנו אלחנן — מבעלי התוספות, המבטא גלויות את שנאמר בלשון אחר על-ידי ראשונים רבים, ולדידו הדברים אחידים ואין מדובר בסוגים לא זהים. בעת שהוא עוסק בסוגיית "פרה וחמור בת שלוש" וטענת הש"ס לאי-אפשרות לידה קודם לגיל זה (בכורות יט ע"ב), סוגיה שהטרידה מציאותית רבים מבעלי התוס' ושאתריהם (שם, ובעבודה זרה כד ע"ב), הוא מתמודד עמה מתוך הסתמכות השוואתית מקבילה עם סוגיית אונות הריאה שבחולין. וכשם שבחולין, ביחס ל"עינוניתא דוורדא" הקיימת במרבית בהמות דידן ואשר היתה "יתירה" עד כדי הטרפה אצל האמוראים, קבעו בעלי התוס' "שינוי טבעים", כך במקביל יש לומר על גילאי הלידה; ומושוות הסוגיות זו לזו. וכך לשונו של רבנו אלחנן (בסוגיית עבודה זרה כד ע"ב):

...פרה וחמור בת שלוש ודאי לכהן... כמדומה לי שעכשיו יש שיוולדת בתוך שתי שנים ללידתן, ומצינו בתלמוד דהרי שנשתנו עכשיו מכמו שהיו רגילין, כמו עינוניתא דוורדא שהיא בכל הבהמות שלנו ובבהמות שלהם לא היתה נמצאת כי אם כברייתא...

ומכאן שלדידם של ראשונים, "שינוי טבעים" ודאי לא מתמצה באקלים ובתזונה, אלא מדובר בהתפתחות שתוצאתה מרחיקת לכת ביותר, עד כדי שינויים מהותיים, אורגניים, ביולוגיים ואנטומיים.

ויחד עם זאת, ודווקא משום כך, הקושי המדעי עליון עמד פרופ' שפרכר וחישיפתו הברורה את "העובדות הידועות", מצביעים כמאה עדים על הקושי השכלתני ואף התורני, שבאימוץ "שינוי הטבעים", הן להלכה והן הלכה למעשה.

אותה סוגיה טעונה אפוא בחינה ברקעה ובכירור עקרונותיה הראשוניים (בהמשך למסננת הקריטריונים שגובשה בספרי, פרקים כא-כג):

האם אמירת "השתנות טבעים" על-ידי פוסק, והכרעתו כך הלכה למעשה, משקפת — מבחינתו — בטחון וודאות שאכן התרחש שינוי. האם על הפוסק המכריע שינוי הלכתי, לסבור שתיאור חז"ל היה "אמיתי" וריאלי, ולאור זאת יוכרע "שינוי טבעי והלכתי", או שהוא יכול לסבור שתיאורם אינו "אמיתי", ואעפ"כ ניתן להשתמש ב"שינוי" כמנוח הלכתי גרידא — מעין "הגיון תלמודי" של חוק, שאינו בהכרח "הגיון אמפירי" של טבע. לשון אחר: באיזו מידה משוכנעים היו פוסקים שהטבע עצמו השתנה — כלומר שבעבר הוא אכן היה אליבא דאמת כתיאור שתיאורו חז"ל, בשונה מן הידוע לנו כיום, והשתנה. קנה-מידה ואמת-מבחן לשאלה זו, עשוי להתנקז בבדיקה: האם מצינו פוסקים, ובעיקר מאוחרים, אשר יש מקום לומר שפקקו ב"תיאור" ואף-על-פי-כן גרסו "שינוי". יתירה מזו. האם, ובאיזו מידה, חשוב היה לפוסקים, ראשונים ואחרונים, לוודא את התרחשות השינוי, או שמא זהו מונח ש"עולם ההלכה", בחשיבתו ובדרכו מעכל ומקבל, כשם ש"רוב" ו"חזקה" אינם בהכרח כירור מציאותי, ועם זאת הם קבילים להלכה. ובמלים אחרות: האם "שינוי טבעים" מבטא "הגיון הלכתי" — או "כירור מדעי" (ועוד נשוב להלן לכירור מושגים אלה ולהדגמתם).

ככלל, ובהמשך לאמור לעיל, האם לא יהא זה נכון לומר כי, בסופו של דבר, "שינוי

טבעים" אינו אלא ביטוי חלופי לטענה שתגרוס כי חז"ל אמרו בתחומים אלה — מדעי הטבע — אמירות "אנושיות", ולפיכך קיום הצדקה דתית-אמונית לטענה כי טעות היתה בידיהם מעיקרא, תפטור מאליה את האילרץ שבאמירת "שינוי טבעים". לפי זה, אמירת "שינוי טבעים" והכרעת "שינוי טבעים" היא בבואה להשקפת עולם. היא נובעת ממנה, היא חושפת אותה והיא לה תוצאה.

טיפולוגיה

דומה כי עקרונית יכולים אנו להבחין בשלוש קבוצות משמעותיות, בנות התייחסות, בסוגיית "שינוי טבעים":⁸

- א. אותם הגורסים שלילה עקרונית;
 - ב. אותם הגורסים חיוב עקרוני אך מביעים שלילה מעשית;
 - ג. אותם הגורסים לא רק חיוב באמירה עצמה אלא אף ביישום מעשי.
- שכן ודאי אין להתעלם מן העובדה שלא הכל מוכנים לומר שחל "שינוי", ואף בין "האומרים" — לא הכל מוכנים גם ליישמו. המקורות הנידונים בהרחבה בספרי מצביעים ברורות לא רק על אי-שימוש של הרמב"ם, לדוגמה, במינוח "שינוי טבעים" כמו גם ביישומיו, אלא גם על אי-נחיצות השימוש. לידם של הרמב"ם ושל ר' אברהם בנו, ואסכולתם, מאחר שאין הם רואים מניעה עקרונית בייחוס תוקף של מקור "אנושי" לאמרות "טבעיות" של חז"ל, הרי ממילא אין מניעה "דתית" מביטולן. לפיכך, גם אם הרמב"ם אינו קובע מפורשות, במרבית ההלכות (להוציא טריפות הבהמה) שהטבע והלכותיו לא השתנו (ואמירותיו ההגותיות בנידון⁹ — אינן ממין עניין זה, שכן הן מכוונות לשינויים

8 בידון דנן לא ניתן לאמץ את החלוקה המחומשת שהציע פרופ' ש' שטרנברג (כד"ד, 4, חלק אנגלי, עמ' 84-88), שאליה הופנית ע"י פרופ' י' דומב, וזאת משום שלענייננו היא לוקה בחסר וביתר. מחד, היא מתמקדת בפוסקי — והוגי — הדורות האחרונים, ולכן אסכולתם של הרמב"ם ושל ר' אברהם בנו, לרוגמה, לא הובעה בה, ואילו לגבינו — זו גישה מאוד משמעותית; מאיך, מפוצלות שם הגישות לתת-קבוצות שאינן מענייננו, וכך הוחרג אצלו המנחת יצחק מקבלת "שינוי טבעים" אע"פ שברור כי במקרים מסוימים — כדוגמת המקרים שצוינו עליידי ראשונים ופוסקים המקובלים עליו כמחייבים — הוא ודאי יאמץ, כמי שאמון על קבלה באימה וכיראה של כל דברי הראשונים, ויש להניח שגישתו מיוצגת נאמנה בתפיסת "משנה הלכות" דלהלן. הוא הדין ביחס להעמרה הקיצונית של הרב דסלר שלא כחזון איש, בעוד שמבחינת הפסיקה ההלכתית ודאי היה גורס כחזון איש, ורק העובדה שמדובר בהתנסחות שמוכעת באסופה הגותית, כמכתב אליהו, היא שהביאה לסגנתו שם, זאת ועוד, גם ביחס לרב הרצוג התמונה שהוצגה אינה שלמה, שכן לצד "המכתב", הוא אינו מסתייג באופן מוחלט מהנחת "השתנות טבעית", עובדה שהוא עצמו מאמץ זאת הלכתית במקרים אחדים; ועוד. קיצורו של דבר, לנו, שמוקד תשומת לבנו בהכרעה ההלכתית עצמה, יש צורך לגבש טיפולוגיה שונה. בשולי הדברים — ובאשר לגוף חלוקתו, הרי היא טענה השוואתית עם זו שהציע פרופ' ש' רוזנברג, בחוברתו: תורה ומדע, משרד החינוך, ירושלים, תשמ"ח; וראה אצל פרופ' א' שטיינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, כרך ג, עמ' 399 ואילך; מה גם שספק אם נכון לבחון את אמירות הדורות האחרונים בלא הסבתם על אדני היזדקקותם לאמירות דורות ראשונים.

9 כדוגמת מורה נבוכים ג, לב (בתרגום ר"י קאפח): "טבע אישי בני האדם לא ישנה אותם ה' כלל... ולא אמדנו זאת מפני שאנו כדעה כי שינוי טבע אחד מאישי בני אדם קשה עליו יתעלה, אלא זה אפשרי והוא נמצא בתחת היכולת, אלא שלא רצה כלל לעשות זה, ולא ירצהו לעולם, כפי היסודות החוקיים התורתיים..."; ושם ב, כט: "...שהפסד העולם הזה ושנויו מכפי שהוא, או שנוי

"נסיים", פלאיים ולא הדרגתיים, שלא כהגדרת "שינוי טבעים" התפתחותי, משמעותי וניכר, שהוא נשוא נידון (דנן), הרי עם זאת מכללא יש להסיק שאינו גורס "השתנות טבעים" במובנו ההלכתי, ומה לו להיכנס למושג סבוך זה שלדידו אינו מחויב באמירה. נכון הוא שיש מן האחרונים שנקטו כדרכם גישה "הרמוניסטית", ולכן ייחסו לרמב"ם את שאמור על-ידי תוס', ודנו בסוגיית "השתנות הטבעים" אצל הכל באותה מידה, וגם אם אין הדברים מופרכים מפורשות, הרי אין כל הכרח לרוחק אמירתם. סוף דבר, לרמב"ם ולאסכולתו דומה כי אין לומר "שינוי טבעים" לא להלכה ולא למעשה.

זאת ועוד, אף ביחס לפוסעים אחר אסכולת תוס' — אומרי "שינוי טבעים", הרי כפי שצינתי בספרי, לא מעט הביעו הסתייגות משימוש מעשי ויישומי במונח, ודאי משימוש גורף וסוחף. יתירה מזו, היו שלא רק נזהרו, אלא אף נמנעו ושללו בסכינא חריפא כל שימוש. כך — מן האחרונים — הר"י בריאל (רבו של בעל פחד יצחק — למפרונטי), כך הרי ניימרק (אשל אברהם), ויותר מכך ר"מ קליין בשו"ת משנה הלכות: "ח"ו לסמוך על שנוי טבע", ואפילו לחומרא! אחת היא אם הכרעתם נובעת מגישה שביסודה שלילת "המצוי העובדתי" העכשווי, או מגישה שביסודה "קידוש" הפסיקה הקדומה, יהא טעמה ומקורה אשר יהא — השורה התחתונה אינה מתירה שימוש ב"שינוי טבעים".

הוא שאמרנו ונמצאנו מסיקים אפוא, קיומן של שתי אסכולות שנמנעות מהכרעת "שינוי טבעים":

האחת — זו של "משנה תורה" וסיעתו, אשר לא רק שאינה "מקבלת" את עצם המושג, היא גם אינה נזקקת לאמירת "שינוי", שכן היא אינה רואה כל מניעה מייחוס מקור אנושי לאמירה החז"לית באותם תחומים (וכמובן רק באותם תחומים!). מתוך שבתחומים אלה ב"אנושי" עסקינן, הרי עשויים הדברים להיות שגויים מעיקרא, ולפיכך מאחר שאין לך אלא ממצא שבימך, ממילא אין לך אלא הלכה שבימך, ודל כל "שינוי" מהכא. הנתון הטבעי הידוע, הוא המכתיב את ההלכה, במסגרותיה. לדידה של תפיסה זו, המונח "השתנות הטבעים", מעולם לא בא לעולם.

השנייה — זו של "משנה הלכות" ושכמותו, אשר אמנם אינה מוכנה עתה, בימינו; לאמירת "שינוי", אך היא מקבלת כאמת עובדתית ומוצקה שאין לפקפק בה כלל ועיקר את מכלול דברי חז"ל, לרבות תיאורי הטבע. המונח "שינוי טבע" מוכר לה, ומוכר על ידה, אך לא ברמה היישומית. הסמכות — היא-היא שלא קיימת לדורותינו, לא עצם ההתרחשות, שעקרונית תיתכן. הנתון הטבעי הידוע, אינו מעלה ואינו מוריד, והלכה ניצבת יצוקה ויציבה על מכוונה.

דבר מטבעו, והתמדתו כפי אותו השנוי, הוא דבר שלא נאמר לנו בו לשון נביא וגם לא מדברי חכמים... אין שום חידוש כלל ולא בשום סיבה... זו היא השקפתי והיא הדיעה הראויה לסברה... כי המציאות הזו היא נצחית לעד כפי הטבע הזה אשר רצהו יתעלה, ולא ישתנה ממנו מאומה כלל וזולתי הפרטים על דרך המופת..."; וראה גם: משנה תורה, הל' מלכים יא, ג (והמשך הדברים שבמהדורות הלא-מצונזרות) והל' יסודי התורה ט, א; וכן: פירושו למשנה, הקדמה לפרק חלק, היסוד התשיעי; ועוד. וראה גם: רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ג (בתרגום ר"י קאפח, מהדורתו עמ' קכה): "...בלי שום סיבה בשום אופן אינו משנה דבר מכפי שהוא, לפי שאם נאמין בכך יסתרו לנו מושגי האמת... אלא צריך שנאמין שכל הנמצאים כפי שהם לא ישנה אותם הבורא אלא לאחר שיעיר על כך"; ועוד שם בהמשך (עמ' קלב); והשווה לשון הזוהר (א, דף קלח ע"ב): "ארחיה וטבעיה דעלמא לא אשתני! ולכל זה עיין בספרי הנ"ל, עמ' י"א.

תפיסה זו, השנייה, עשויה להיסמך בשורשה, מחד, על "משנת רמח"ל¹⁰ ושעמו, אותם שלא ראו משמעות רבה באמירה הטבעית עצמה, אלא דווקא בהלכה, בשורה התחונה. לשיטתם, כל השאר אינו אלא "משל", שלדידו של רמח"ל — רומז "בעליונים", ולדידם של אחרים "מסכר את האוזן", ותוֹלֵא; ומאחר שכך הוא, ודאי אין להתחשב יתר על המידה באותה "מעטפת". באותה מידה, ומאידך, הם יכולים להיסמך על שיטה נפוצה לא פחות, הרואה במכלול אמירות חז"ל אמת, לפי פשוטם של דברים. (אחרים מהם, אפילו את אגדות רבה בר בר חנא המופלאות, לא הוציאו מפשוטם — ראה פרשני עין יעקב, בא בתרא (עג-עד), חדושי גאונים ב"פתיחה כוללת"!). לדידם, חכמת חז"ל שחשפה את "האמת הטבעית", ודאי עולה על ממצא מדעי-אנושי, ולפיכך גם אם המונח "השתנות הטבעים" בא לעולם, אך נכון לעכשיו, ברורות "הנגסים", אין לעשות בו שימוש. כמובן, אין במכנה המשותף שביניהם, שאינו גורס עתה "שינוי טבעים", כדי להסתיר את ההפרש העצום ביניהם:

לראשון — אין צורך; לשני — אין אפשרות;

לראשון — שינוי מעולם לא התרחש, והוא קרוב להיות אבסורדי; לשני — אין מניעה מהנחת עצם ההתרחשות, אך אין בכך די לסמכות היישומית; וכל זה — ההפרש — כמובן לא בכדי הוא בא ולא מאליו הוא נוצר: שכן הראשון — ניתן לכנותו "ראצינוליסט" ואמוני-מדעי, ואילו השני — קרוב לתפיסה "מיסטית" ואמוני-פנימי; וללא ספק כרוכות הסוגיות אלה באלה.

ברם לעומת תפיסות אלה, ובמידה מסוימת באופן מפתיע למדי, רווחת יותר אצל רבים מן הפוסקים, ראשונים ואחרונים כאחד, תפיסה שונה משניהם. תפיסה זו, השלישית, לא זו בלבד שהיא מקבלת את עצם המושג "שינוי טבעים", אלא שהיא אף עושה בו שימוש יישומי לעתים מזומנות, החל בפרשנות וכלה בהכרעת הלכה למעשה. לדידם של אותם פרשנים ופוסקים, מתנהל פה מהלך דיאלקטי: מחד — תיאור טבעי קדום המצוי בכתבי חז"ל הוא עובדה, ומאידך — תיאור טבע עכשווי ושונה גם הוא עובדה, ומכאן שביניהם — "שינוי טבעי" שאכן התרחש. כך סברו תוס' בשעתם, כך סבור היה ר' משה פיינשטיין, לדוגמה, בימינו, וכך מצינו אצל אותם עשרות רבות שנזכרו בספרי. אלה הן שלוש הקבוצות בנות ההתייחסות הפסיקתית המשמעותית לסוגיית "שינוי הטבעים" במובנו היישומי. כמובן שעיקרי דברינו להלן, בגישה השלישית הם ממוקדים, בגישה הגורסת התרחשות ואף יישום "שינוי טבעים", גישה שביטויה ב"ראשונים" ועוד יותר מכך — ב"אחרונים".

10 מאמר על ההגדות, בתוך: ילקוט ידיעות האמת, א, עמ' רמד: "...דברים רבים מעיקרי הסודות ירמוז חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלמודים שהיו מלמדים ברורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם הענין ההוא הטבעי או התכוני, אלא הסוד שרצו לרמוז בוה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת הענין הנרמז, היות הלבוש המשלי הוא אשר הלבשוהו אמיתי או לא...". והשווה מהר"ל, באר הגולה, תחילת באר ששי: "...לא באו חכמים לדבר מן הסיבה הטבעית... כי דבר זה יאות לחכמי הטבע או לרופאים — לא לחכמים, אבל הם ז"ל דברו מן הסיבה שמחייב הטבע". וגם אם נכון הוא שהקשרים המקורי של דברי רמח"ל ומהר"ל — באגדה, ברם ייתכן שזוהו המסד הרעיוני הניצב בבסיס גישתה ההלכתית של אסכולת "משנה הלכות". וראה בספרי הנ"ל, עמ' קצא-קצג.

המסד ההלכתי

ראש דבר אותו, דומני, אנו מחויבים לבחון, ואף לומר בו אמירה ברורה, הוא: שאלת היזקקותם, חקירתם וחתירתם של פוסקים לאישוש ממצאים. איש איש לפי זמנו ולפי מקומו, קדמונים בשלהם ואחרונים בשלהם, באיזו מידה היתה להם מגמה לבסס דברים על תיאור מדויק ואמין, ולאורו לפסוק הלכה. הדברים נשמעים, אולי, מובנים מאליהם — וכי תעלה על דעתך שפוסק יכריע דינו על "מוצר דמוני" — ואף-על-פי-כן הם טעונים חידוד.

האבני נזר (יו"ד סי' רמ, אות כא), לדוגמה, כותב כי "התוס' לא השגיחו על ספרי הטבע"; לא "השגיחו" — משמע לא סברו שהם צריכים "להשגיח".¹¹ ואולם, המעיין שם ייווכח כי דווקא מינה — פירכא, לפחות לדידו של האבני נזר, שכן הוא ממשיך וקובע כי דווקא משום כך "נראה שעפ"י ספרי הטבע פי' התוס' מוקשה" (וראה עוד להלן מהחתם סופר בנוגע לאותה סוגיה; ולהלן — ובספרי פרק כ — על "האוטונומיה ההלכתית").

לאמיתו של דבר, מקורות רבים ומגוונים ביותר, מעידים על רצונם העז ואף על מאמציהם של גדולי ישראל לוודא שהם ניצבים על קרקע עובדתית מוצקה, ועל השתדלותם ליצור מצב שבו פסיקתם לא תהא נסמכת על כרעי השערות-לב בדויות. ודאי נכון הוא שבמקרים רבים לא הם היו "המנסיים". ודאי גם נכון הוא שלנו ידועים ממצאים אחרים, ועם זאת על כורחך עליך לומר שהם חתרו לידע ברורות כי כך סבור המדע, לפי זמנם ומקומם. זאת ועוד: לא רק במקרים שבהם עמדה שאלה לפסיקה, הלכה למעשה, חתרו פוסקים לידע "מציאות" לאשורה, אלא שמצינו כי גם כאשר נוכחו לבסוף לדעת שסתירה נגלית בין האמור לפנייהם ובין הידוע להם, לא טמנו ראשם בחול אלא התמודדו עמה וניסו דרכים שונות "להתאימה". נכון הוא שלא תמיד, וודאי נכון הוא שלא הכל, נקטו גישה כזו, ואף-על-פי-כן רווחת היא. אין לכתד כי כאשר ב"סתירה" מדובר, אזי היוזמה אינה רבה; ברם כאשר היא ידועה — התחשבו בה.

במסגרת זו אסתפק בציון דוגמאות ספורות בלבד, הן — ככלל — מן הקדמונים, והן — בפרט — מן הפוסקים אשר נזקקו לעניינים שכאלה בהקשרים ישירים ועקיפים עם נידון דנן.

מפורסם הוא מה שסופר בתוספתא אהלות (פ"ד ה"ב): "...מעשה שהביאו קופות של עצמות מכפר טיבא... ונכנס תיאודורוס הרופא¹² וכל הרופאין עמו, אמרו אין כאן שדרה ממת אחד ולא גלגלת ממת אחד...". כן הוסיפו וסיפרו "מעשה" במסכת בכורות (מה ע"א), וכאן במפורש ב"יוזמה" עסקינן: "א"ר יהודה אמר שמואל, מעשה בתלמידיו

11 השווה עם דברים שכתב פרופ' שפרכר במאמרו הנ"ל (לעיל הע' 7), עמ' 23: "מן המקורות והמסורות שבידינו מסתבר, שחז"ל וגדולי תורה בדורות שאחריהם עסקו אך מעט בניסויים יומיים לחקירת תופעות טבע... לפיכך אין להתפלא כלל, שנמצאים עניינים שבטבע שבהם שגו חז"ל והבאים אחריהם. אין לדרוש מהם שידעו מה שלא יוכלו לדעת בדרך הטבע...". אם שגוי היה המידע שבידם, אזי סמי כל "שינוי טבעים" מהכא.

12 וראה בפירושו של ר' דוד פארדו, בעל חסדי דוד, שם: תיאודורוס הוא שם יווני, ועד היום שכיח שם זה בין הנכרים היוונים — מה שמורה הסתמכות, ולפחות וידוא ממצאים, על פתולוג נכרי לשם קביעת הלכה וכיורו פסיקה; וכבר דנו בכך רבים, ואף אני בספרי — הערות 403, 418.

של ר' ישמעאל ששלקו זונה אחת שנתחייבה שריפה למלך, בדקו ומצאו בה מאתיים וחמישים ושנים (איברים), [שיטה מקובצת: באו ושאלו את רבי ישמעאל כמה איברים יש באדם, אמר להם רמ"ח, אמרו לו והלוא בדקנו ומצינו רנ"ב], אמר להם, שמא באשה בדקתם שהוסיף לה הכתוב שני צירים ושתי דלתות... לרבי עקיבא [הווי להו רנ"ג], קשיא דתלמידי רבי ישמעאל, דלמא אידי דזוטרא אצמוחי מתמח [רש"י: מחמת שליקה], אמר רב וכולן אין מטמאין באוהלה... דבר השוה לכל אדם". קיצורו של דבר, לא הוכרעה הלכה בטרם נחקרה מציאות לאשורה.

הנהגה שכזו רווחה לא רק בתחומי רפואה ואנטומיה, אף לא רק באדם ובחי בכלל. במסכת שבת (פא ע"א) אמרו: "...מנלן דהא דקים להו לרבנן [בשיעור יניקה לכלאים] מילתא היא... בני שעיר החורי יושבי הארץ — היו בקיאים ביישובה של הארץ, שהיו אומרים מלא קנה זה לזית, מלא קנה זה לגפנים, מלא קנה זה לתאנים... שמריחים את הארץ... טועמין את הארץ..." — וכבר ציינתי בספרי (עמ' קסח) לפוסקים, כדוגמת החתם סופר (אהע"ז, חלק א סימן ל ד"ה וכ"ש) וכדוגמת הרב קוק (דעת כהן, סי' עט, וכן קצא), שראו במקור זה אשר תוצאתו הלכתית, משאב וראיה לאפשרות ביסוס הלכה על ממצא מדעי מוחשי — אגרונומי (ואף אם בגוי מדובר).

כך אצל תנאים ואמוראים, וכך גם אצל ראשונים ואחרונים. המאירי (גדה יז סע"ב) כתב: "...ואע"פ שאין דברינו מסכימים עמהם מכל וכל, ולא עם דברי המפרשים, אך הסכמתי בו עם קצת חכמי הרפואה הבקיאים בנתוח האיברים וצירום...". בשו"ת הרשב"ש (סי' תקיג, ד"ה הטעם השלישי) הכריע, כי מאחר "...והחוש והנסיון מאמת דברי אחד מהם, עליו ראוי לסמוך...". ר' עקיבא איגר מעיד (שו"ת רעק"א, סו"ס סא): "...והקרתו שהרופאים מחולקים בזה וכתבתי להפראפעסיר בק"ק פראנקפורט, והשיב לי... ורופא מומחה אחר אמר לי שאינו כן אלא... וביום ג' העבר דברתי מזה שוב עם רופא אחר ואמר בפשיטות כדעת הפראפעסיר הנ"ל...". תן דעתך — רעק"א אינו שוקט על שמריו עד שהוא דן ומתכתב בנושא הרפואי שוב ושוב, שלוש פעמים, עם הרופאים המומחים. הוא לא מסתפק בתשובה אחת, אלא מעמת אותה ומאמת אותה, וכאשר העימות מצריך חוות דעת נוספת, גם את זה הוא עושה. אם כן, לא זו בלבד שיש כאן בירור עובדתי מופתי, יש כאן גם גילוי של גישה עקרונית שאינה מאפשרת פסיקה ללא ודאות בממצא. חתנו של רעק"א, החתם סופר, חוזר פעמיים, גם בתשובה הלכתית וגם בפרשנות לסוגיית הש"ס, על אמירה מקבילה וזהה, והוא עושה זאת תוך שהוא "דוחה" מחמתה פרשנות ראשונים בסוגיה. בשו"ת שלו (יו"ד, סי' קסז) הוא כותב: "...כל זה כתבו תוס' לפי הבנתם וכן רש"י ז"ל פירש... הכל לפי שכלם, אבל אחר בקשת המחילה מרבותינו הקדושים לא צדקו דבריהם בזה, כי האמת עם הרמב"ם כאשר יעיד הנסיון... ויש לפני עוד ספרים מדוייקים מרופאים מומחים אשר לא מבני ישראל המה בכמה וכמה ציורים כולם יעידון ויגידון כהרמב"ם ז"ל ומיניה לא נזוע...". ושוב בחידושו (גדה יח ע"א): "...אחרי החקירה מפי ספרים וסופרים חכמי וספרי הניתוח, אי אפשר לנו להכחיש המציאות שאינו כפרש"י ותוס' וציור מהר"ם לובלין ואין לנו אלא מ"ש הרמב"ם בחיבורו ובפי' המשנה... ולכן לא הטרחתי כלל בביאור דברי רש"י ותוספות בשמעתין כי אי אפשר להולמן לפי המציאות האמיתי ואתה דע לך".

כלומר, הגם שהוא מסתמך על "חקירה מפי ספרי ניתוח", על "רופאים מומחים אשר לא מבני ישראל המה", אעפ"כ הוא קובע עמדה ומצדד בעקבותיהם בדחיית פרשנות

ראשונים ואחרונים — רש"י, תוס' ומהר"ם לובלין. עם זאת נכון הוא, שלפחות במקרה זה יכול היה החת"ס לסמוך אדני פרשנותו המתאמת לממצאים, על גישת הרמב"ם. אף גם בהתייחסות ישירה לשאלת שינוי או אי-שינוי הטבע, ננקטה אותה גישה, ולענייננו כאן חשובים הדברים שבעתיים, שכן שוב הם אינם מתוחמים רק להווה אלא יש בהם התייחסות השוואתית לעבר. לדוגמה, בהערותיו של הרב קוק לספר אוצר הגאונים (מסכת יום טוב [= ביצה], עמ' 61), ובהתייחסו לתשובת הגאונים הידועה אודות מידות ושעורי תורה, ולכל שהתפתח בסוגיה זו מאז הערת הנודע ביהודה בעניין הביצה והרביעית,¹³ הוא כותב: "עי' צל"ח... שהשעורים ביחוד הביצים שבזה"ז נתקטנו, ומש"כ ע"ז החת"ס... ודברי הגאון פה הם מפורשים שאין לחוש שנשתנו. ושמעתי נאמנה שמצאו בזמן האחרון ביצים חנוטות במצרים, שהמומחים מעידים ע"פ בחינות ברורות שהם ביצי תרנגולות וגדלם הוא כמו הביצים שבזמנינו, וזה חיזוק גדול לדברי הגאון...". דומים הדברים, וקרובים להיות זהים, עם דברי ר"ח נאה, איש השיעורים, בהקדמת ספרו שיעורי תורה (א): "ופה מקום להגיד כי מש"כ להוכיח מתלמוד ומפרשיו שבני אדם לא נתקטנו, הנה כי כן הוא גם לפי החוקרים, והכוכין הישנים מתקופות הקדומות מוכיחים כי גובה האדם כאז כן עתה. והסוחר הנכבד והמהולל מיקירי ציון הר"ר יצחק דוד מן נ"י העיר לפני שראה במצרים ארון אבן של פרעה תות ענק (!) אמון וארכו כאורך רגיל של אדם בזמננו...". ואך זה שב ונכתב לאחרונה:¹⁴ "הדרהם — ביד אספני מטבעות מצויים מטבעות דרהם עתיקות לרוב, ושקילתן מוכיחה שלא היו נכבדות כ"כ כפי שעולה לשיטת החזו"א. וכן מוכח גם מממצאי מטבעות הדינר... ביצים עתיקות — בעיר פומפיי שבאיטליה, התפרץ הר געש בשנת ג' תתלט (79 למניינם) וכיסה את העיר באפר בצורה נדירה מאוד ששימרה את כל העיר. מידת הביצים שנשתמרו תואמת את זו של הביצים שבימינו... נמצאו גם ביצים קדומות בפירמידות בעלות נפח דומה... זיתים — במצדה נמצאו גלעיני זיתים מרובים, הגלעינים הם מזמן הסמוך לחורבן בית שני... גלעינים אלו נשתמרו בשלימותם בזכות האקלים היבש, ולא ידוע על סיבה כלשהי שעלולה לגרום לשינוי בנפח הגלעין כאשר הוא נשמר במצב יבש... נפתח הממוצע הוא בדיוק כמו נפח הגלעינים שבימינו...".

הדברים ארוכים מני ים, ועליהם יש הרבה להוסיף, אך הם מעידים כאלף עדים על מגמה של חיפוש ביסוס עובדתי לפסיקה, ודאי וודאי ביחס להווה, וככל שאפשר גם ביחס לעבר.

כלל דברים אלה יש לקרואם, לדעתי, דו-סטריית: גם כעדות לחתירתם של אותם פוסקים, מן הקדמונים ועד לאחרונים, לוודא שאכן נתונים אמינים ונכוחים לנגד עיניהם, וגם כביטוי להכפפתם את "השורה התחתונה" של הכרעתם ופסיקתם לאדני אותם ממצאים. לענייננו יש לומר כי כך, ודוקא משום כך, הם עשויים להעמיד הנגדה בין הממצאים

13 תשובות הגאונים — ליק, סי' צה; שערי תשובה, סי' מו; אוצר הגאונים, ערוכין פג ע"א, סי' קסג; והשווה ספר האשכול (אלבק), ב, עמ' 52 ועמ' 56; שו"ת הגאונים — זכרון לראשונים, סי' רסח. ועיין בקובץ שיעורים, ב, סו"ס מו; שו"ת בית יצחק, יו"ד ב, קלג; חזו"א אר"ח, סי' לט [קונטרס השיעורים, ו]; בספר שיעורי תורה, סוף שער ב, עמ' כה-כח; בספר שיעוריין של תורה, סו"ס ט; ובספרי הנ"ל, עמ' עב ואילך.

14 הרב הדר יהודה מרגולין, "שיעורי הכוזה והרביעית ביחס למימצאים", מוריה, טבת תשנ"ז, שנה 14 כא גליון ג-ד (רמג-רמד), עמ' פ-צב.

העכשוויים לממצאים התיאוריים, הקדומים, מה שהיה מיותר לולא היו עומדים נתונים קבילים משני צדי המתרס. לפי זה דומה שמוכרחים אנו להסיק, כי באותה מידה שטומכים הם, הפוסקים, על ממצאים עכשוויים, כך באותה מידה אמינים — לפחות בעיניהם של אומרי ”השתנות טבעים” — תיאורים קדומים. ומכאן שבבסיס אמירת ”שינוי טבעים” עומדת קבלת התיאור הקדום — כממצא וכעובדה.¹⁵

בין הלכה מציאותית לבין מציאות הלכתית

סבורני שבדרך זו גם תישלל האפשרות — הקרובה, לדעתי, להיות אפולוגטית בהקשר זה — אשר תבקש להסב את מונח השינוי מן ”העובדה” אל ”החוק”, להמירו ולהעבירו מן ”האמפירי” אל ”העיוני”. רוצה לומר, שמא באמירת ”שינוי” לא היתה בהכרח כוונה לאימות הקדום וממילא לציון התרחשות שוני, אלא להביע מונח הלכתי שמאפשר פסיקה אחרת.

משל למה הדבר דומה — לדוגמאות רבות שמצינו בעולמה של הלכה, אשר תקפותן ההלכתית אינה חופפת ואינה תואמת בהכרח את הסבירות הטבעית, את העובדה הממשית או ההסתברותית, כדוגמת ”ברירה”, ”חזקה” ו”רוב”.

כך, לדוגמה, במסכת גיטין (כה ע”א) שנינו: ”האומר לבניו היני שוחט את הפסח על מי שיעלה מכם ראשון לירושלים, כיון שנכנס ראשון ראשו ורובו זכה בחלקו...”, וברש”י: ”דאמרינן יש ברירה, דמשעת שחיטה היה זה ראוי לכך, ונשחט פסח זה עליו”. עתה הגע בנפשך, וכי עלתה על לב מאן דהוא שמשעת שחיטה אכן כיוון האב עליו, ודווקא עליו? ודאי שלא, ברם אותו ”ראוי” די בו לגדרי ההתמנות על הפסח.

מעין זה, במובן אחר, בסוגיית ראש השנה (יב ע”ב-יג ע”א): ”...כל תבואה שהביאה שלישי בשביעית לפני ראש השנה אתה נוהג בו מנהג שביעית בשמינית... וחג האסיף בצאת השנה... וקים להו לרבנן דכל תבואה שנקצרה בחג בידוע שהביאה שלישי לפני ראש השנה וקא קרי לה בצאת השנה. א”ל ר’ ירמיה לר’ זירא וקים להו לרבנן בין שלישי לפחות משליש, א”ל לאו אמינא לך לא תפיק נפשך לבר מהלכתא — כל מדות חכמים כן הוא, בארבעים סאה הוא טובל בארבעים סאה חסר קורטוב אינו יכול לטבול בהן, כביצה מטמא טומאת אוכלין כביצה חסר שומשום אינו מטמא טומאת אוכלין, שלשה על שלשה מטמא מדרס שלשה על שלשה חסר נימא אחת אינו מטמא מדרס”. והגם שאמרו בערובין (ד ע”ב), כי חישוב ארבעים סאה קשור בעניין מציאותי — ”כל בשרו מים, שכל גופו עולה בהן, וכמה הן, אמה על אמה ברום שלוש אמות, ושיערו חכמים מי מקוה ארבעים סאה” — ואם כך כיצד ניתן לכמתו כללית, לכל התפלגות האוכלוסין?

15 ברור הוא שאמירה כזו נכונה רק ביחס לאומרי ”השתנות טבעים”, ולא למשמיטיה או שולליה, שכן לדידם ניתן לדבר על ”מקור אנושי” (ר’ אברהם בן הרמב”ם), על ”סוד ומשל” (רמח”ל) או על ”אוטונומיה הלכתית” (הר’ דסלר), המפורטים בספרי (פרקים יט-כ), ואין בסיס הכרחי להנחה בדבר אמינות התיאור; וכפי שעוד יבוא להלן, ברם לדידם של גורסי ההשתנות, על כורחך מדובר בממצא ועובדה.

והוא הדין בסוגיות דומות, כ"ניפול הנמצא בתוך חמישים אמה" (בכא בתרא כג ע"ב),
 סתם פריעת חוב — שלושים יום (מכות ג ע"ב), וכהנה לרוב!
 ומעין זה גם סוגיית כתובות (קד ע"א): "...ורחמנים אומרים, כל זמן שהיא בבית בעלה
 גובה כתובתה לעולם, כל זמן שהיא בבית אביה גובה כתובתה עד עשרים וחמש שנים.
 א"ל אביי לרב יוסף, אתאי קודם שקיעת החמה גובה כתובתה, לאחר שקיעת החמה לא
 גביא, בהוא פורתא אחילתא? א"ל אין, כל מידת חכמים כן, בארבעים סאה טובל
 בארבעים חסר קורטוב אינו טובל".
 אם כן שוב, אף כאן שבממונות עסקינן, המחילה נקבעת לכל הכריות באותה נקודת
 זמן, שאין לפניה ואין לאחריה ולא כלום אלא בדיוק כ"ה שנים, אף לא רגע כמימריה
 פחות או יותר, מה שכמובן אינו מציאותי.
 עמד על כל זה בשעתו, וניסחו יפה, השופט זילברג (כך דרכו של תלמוד, עמ' 51-52),
 אשר קבע מסמרות בעניינה של הפורמליסטיקה התלמודית:

...עדיין שאלה היא, מה היא בסופו של דבר הצדקת השיעור: נכונותו המוחלטת
 כ'חוק של טבע', או נחיצותו המעשית ככלל של משפט? התשובה לכך היא: זה
 וזה גורם! ... יכול אדם להאמין ולומר כי אכן הוכח תוך הסתכלות בחיי הצפרים,
 כי שום ניפול מדדה אינו מדדה יותר מחמישים אמה. לא כן הוא, כנראה בעליל,
 אצל כמה וכמה שעורין אחרים. למשל, איש לא יאמר — ואם אמור יאמר ילעגו לו
 וידחו את דבריו כאבסורד ממש — כי מימי מקוה של ארבעים סאה חסר קורטוב
 אין "כל גופו עולה בהן" ואפילו של ננס שבננסים, ואילו אם נוסף עליהם אפילו
 קורטוב אחד יהא כל גופו עולה בהן ואפילו הוא ענק בענקים! וכי ההפרש בנפח
 בין ננס וקיפח, אינו אלא קורטוב אחד בלבד? על כרחך אתה אומר כי השיעור
 ששיערו חכמים במקוה היה, בעיניהם הם, לא חוק טבע מוחלט אלא 'סטטיסטי',
 נכון ומתאים לטיפוס הממוצע של הטובלים, ובשל כך, בגלל נכונותו הסטטיסטית,
 עשו אותו כלל משפטי מוחלט שכוחו יפה לגבי כל הטובלים, והוא הדין בכמה
 וכמה שעורים סטטיסטיים אחרים.¹⁶

קיצורו של דבר — "ברירה", "חזקה" ו"רוב", אינם מבטאים תמיד נתון "עובדתי"
 בתוצאתם אלא נתון "משפטי". לפי גדריו ההלכה, לפי מושגיה ולפי כלליה, בירור שכזה
 עשוי להיות ברתוקף, לא בהכרח לפי גדרים ולפי כללים אחרים (ומעין הדיון הידוע
 על "הגיון עברי" שאינו זהה עם "הגיון יוני").
 לכאורה נראה, שאפשר היה לבוא ולטעון, כי הוא הדין בנידון דנן. המונח "השתנות
 טבעים" עשוי להשתלב בעולמה של "הפורמליסטיקה התלמודית", וניתן לראותו כ"הגיון
 תלמודי" שאינו חופף בהכרח ותמיד "בירור מדעי". יש לראות בו, בראש ובראשונה,
 אמצעי — כלי — המאפשר בשעת הצורך חדשנות פסיקתית.

16 וראה שם, אצל זילברג, עמ' 91-94: על "הפורמליסטיקה" של המשפט העברי. ביחס לסוגי "רוב",
 ראה גם מה שכתב בזה הרב י' שילת: "ההליכה אחר הרוב במחלוקת — כלל הסתברותי?", ספר
 הגיון, אוניברסיטת בראילן וישיבה יוניברסיטי, רמת-גן [חש"ד], עמ' 105; ביחס לדין "ברירה",
 ראה גם מה שכתב בזה ק' רבינובין, "החשיבה המדעית, החשיבה ההלכתית ודין ברירה", בר"ד,
 4 (תורף תשנ"ז), עמ' 23-54.

ולא היא. דומה, כי כל האמור לעיל מקצקע ולא מאפשר פרשנות שכזו. דומה כי הוכח לעיל, ומוכח שבעתיים בספרי, שאותם פוסקים אשר השתמשו במונח ואף יישמוהו, סבורים היו שמדובר בתיאורי אמת עובדתיים, בממצאים בדוקים, אשר לכל היותר ניתן לומר שהם שגויים, אך לא ניתן לומר שהם אינם "תיאוריים". ולפיכך נראה לומר, כי גם אם מיקום הנוסחה במימד "פורמליסטי" היה מניח את דעתנו-אנו, הרי חקר דעתם-הם אינו מאשש ביאור שכזה.

הענק, הננס ושורשי האמונה

ואחר שאמרנו לעיל, כי בין פוסקי הדורות האחרונים בולט החזון-איש בשימושו החוזר ונשנה במונח "שינוי טבעים" וביישומו, הן לפרשנות (אופן לידת זכר ונקבה) והן אפילו הלכה למעשה ("בן שמונה", פצוע דכא, מניקה), נוכל ודאי לראות בו דמות מייצגת, שבחינת חשיבתה תבטא לאשורם את עקרונות תפיסתה של אותה אסכולה. זאת ועוד: יש לתת את הדעת לכך שהחזון-איש מבכר להצביע על פתרון של "שינוי טבעים", גם כאשר יכול היה לבחור במוצא שלכל הפחות נראה, מבחינות רבות, נוח וקל יותר להיאמר. דוגמה לדבר, ביחס ל"בן שמונה", העדיף החזון-איש לומר "שינוי טבעים" ולא לתלות את השינוי בשיפור רפואי-טכנולוגי — כהרב ישראלי; כך גם ביחס לפצוע דכא, העדיף לומר "שינוי טבעים" ולא לגרוס פרשנות מקומית — כבעל חשב האפוד. משמע, אין אמירת "שינוי טבעים" כה קשה בעיניו להיאמר, ודאי לא מלהתרחש. ובאמת פסיקת החזון-איש מקבלת השלמה וביסוס חד בדבריו-שלו, הוא-עצמו, בנותנו פשר להקשר האמוני-תיאולוגי של הסוגיה. אם יכול היה להתקיים ספק כלשהו בשאלת יחסה של דמות חזון-איש לאמירות "טבעיות" של חז"ל ואף של קדמונים המאוחרים להם, הרי באים הכתובים שלהלן ומבהירים ברורות את עקרונות גישתו ותפיסתו. בחיבורו אמונה ובטחון (פרק ה) כתב:

...והנה הראשונים אומרים אנחנו חכמים ממכם והדורות הולכים ומתמעטים... והאחרונים בלעגי שפה ילחשו הלא הראשונים היו בטלנים, לא היה להם קשר מדינות ולא ידעו חלקי תבל זה מזה, כל מזונם היה טבעי וגז כבשים לבושם, גם מלחמותם נהיתה בחרבות ורמחים ובקשתות ומקלעות, ואנחנו מסלות הברזל סללנו על פני כל כדור הארץ, עשינו טלגרף וטלפון ורדיו... העולם עיר אחת גדולה, גם מגדלים פורחים באויר... ואין תפארתנו כלל להתחרות עם הראשונים שחסרו כל אלה, היתחרה הענק עם הננס.

...אלא שמן הטבע להמציא הרבה ולהשכיח הרבה ואין אנו יודעים את חשבון הנשכחות לתת להם מספר... ולפנינו חכמת מצרים שהחנוטים שלהם קיימים עד היום ונלאו חכמי דור האחרון למצוא סודם... נראה מזה כי היתה חכמה בעלת טיפול מרובה וחליפת חומרים כימיים, וכן נמצאים באפריקה וברומי בנינים שכיות החמדה המשתקף מהם גנזי נסתרות של חכמה ודעת.

...וזעיר שם זעיר שם אנו מוצאים שמושים מפליאים בדורות הקודמים. כתוב בים של שלמה... מצאתי בראבי"ה שמעשה... ומן המפורסמות בגמ' הנתוח של הוצאת הולד דרך דופן ולרפא האם רפואה שלימה שתחזור ותתעבר ותלד... ואין מן הנמנע

שהיו רופאים הבקיאים ומאומנים בנתוח זה בזמן המשנה... ומצינו שהיו בקיאים בחכמת הנתוח... עד שהיה מנהג קבוע להם לעשות נתוח זה לכל אלה הנשלחים חוץ למדינה... וכן היו בקיאים לעשות נתוח לבני אדם ולהוציא את הטחול... והוא ג"כ מפלאות הנתוחים, והיה להם סמים המחלימים את העצמות ומקשים אותם... וכבר הזכירו דבר מנוסה מפלאות התולדות כי נשוך כלב השוטה... ובגמ' ב"מ פ"ה ב'... ובחולין נ"ז ב'... ושם... ובפסחים נ"ו א'... ובגמ' ע"ז מ"ד א' אמרו דעטרה שמשקלו ככר זהב היתה בראש דוד ולא היתה מכבידה מפני שאבן שואבת היתה בה, ופרש"י שטבע האבן היה להגביה למעלה... ובתו' פירשו שהאבן היתה קבועה בתקרת הבית... ולכל הפירושים הוא מפלאות הטבע.

ובהחלט לא רק בהתפעלות "סתמית" עוסק החזון־איש, אלא גם באמירה בעלת השלכה אמונית ואף פסיקתית. בקובץ אגרותיו (א, טו) הוא קובע:

משרשי האמונה שכל הנאמר בגמ' בין במשנה ובין בגמ' בין בהלכה ובין באגדה, הם הם הדברים שנתגלו לנו ע"י כח נבואי... נרתעים אנחנו לשמוע הטלת ספק בדברי חז"ל בין בהלכה בין באגדה, כשמועה של גידוף ר"ל, והנוטה מזה הוא לפי קבלתנו ככופר בדברי חז"ל, ושחיטתו נבילה ופסול לעדות ועוד...

דייק בדברים: "כל הנאמר בגמ'..." — הכל — כולל הכל; והמטיל ספק, הרי הוא "מגדף" שדינו ברור.

הדברים, כך דומה, מדברים בעד עצמם ומציגים בחדות את אמונתו, את הכרתו ואת עקרונות תפיסתו של החזון־איש. לא ניתן לפוטרים בטענה, שלטעמי אינה אלא תואנה, כי אמירה זו אינה אלא "אמירה חינוכית", "אפולוגטית" וכיו"ב, ואין בה כדי לשקף את "אמיתות" דעתו; ולא היא. ניכר וברור שלא כאלה הם פני הדברים. לדידו של החזון־איש, כל דבריהם שנמסרו לנו — אמת, ובדיוק משום כך צריך הוא לומר "שינוי טבעים". לדידו, בשני צדי המשוואה מצויות "אמיתות": חז"ל וראשונים — אמת, ומדע מוכח — גם הוא אמת. לפיכך על כורחך "השתנו הטבעים", ומהיותך איש הלכה תוכל גם להכריע ולפסוק "השתנו ההלכות"! החידוש שבסיפא אינו אלא פועל יוצא של הרישא.

סיכום

אם בראש דברינו הוצבה השאלה: "השתנות טבעים", מענה (א) הלכתי, (ב) אמוני, או (ג) טבעי — להתנגשויות תורה ומדע? הרי עתה ברור כי: (א) לא ניתן לראות בו מענה הלכתי פורמליסטי גרידא; (ב) הוא אחת מן הדרכים שהוצעו להתמודדות אמונית עם אותן התנגשויות תורה ומדע; (ג) לדידם של אומרי ומיישמי "שינוי טבעים" לפרשנות ולפסיקה, מדובר בהנחה שזהו תיאור טבעי, מציאותי וריאלי לחלוטין, הן לשעבר והן להווה.

נכון הוא שלא הכל משלימים עם החלק השני של המשוואה הנ"ל, ולא הכל מוכנים לומר וליישם "שינוי טבעים" הלכה למעשה. ועם זאת, דומה שלאור כל הנאמר לעיל ברור כי מי שלא "מאמין" בהתרחשות ממשית של שינוי, לא יוכל ליישמו. בעניין זה חובה על הפוסק להכריע אחת מן השתיים: או שהתרחש שינוי טבעי והוא ניתן ליישום

הלכתי בעבר, ואולי גם בהווה; או שלא התרחש דבר וממילא לא ניתן ליישם. לעומת זאת, גם לא התרחש וגם יישום — אינו אלא כשל לוגי מניה וביה, אחר שהובהר לעיל כי לא במונח "פורמליסטי" גרידא עסקינן, אלא בתיאור ממשי אשר רק "מקבלי" יכולים ליישמו. אלה שלא "יקבלוהו", יוכלו כמובן לילך, מחד, בדרכו של "משנה תורה" ולסבור שבאמירה חז"לית אנושית היה מדובר — ואינה מחייבת; או, מאידך, בדרכו של "משנה הלכות" הסבור שתמיד בהשראה אלוקית מדובר — והיא מחייבת ומינה אין לזווע. ומכל מקום, שער הכרעת "שינוי הטבעים" אינו פתוח אלא רק למקבלי אפשרות התרחשותו. ותהא דעתנו אשר תהא, עובדה היא כי בין הפוסקים — המקבלים אינם מעטים.

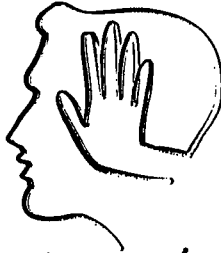
הדפסה שנייה

הוצאת
אוניברסיטת
בר-אילן
BAR-ILAN
UNIVERSITY
PRESS

שאל פוקס

הפסיכולוגיה של ההתנגדות לשינוי

6. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

מדוע בני אדם מתנגדים לשינויים? כיצד ניתן להתגבר על התנגדות לשינויים? שאלות אלה מעניינות במיוחד בתקופתנו – עידן התמורות הרבות והתכופות.

הספר מנתח את תופעת ההתנגדות לשינוי, מבהיר את מקורותיה הפסיכולוגיים ומציע דרכים מעשיות להתגבר עליה. לצד ניתוח ההסברים המקובלים להתנגדות לשינוי – הנגזרים מתאוריות פסיכולוגיות חברתיות המוצגות בספר בפירוט ובהרחבה, מציע המחבר הסברים חדשים ומודל תאורטי-אינטגרטיבי מקורי. בספר שזורות דוגמאות רבות מן הארץ ומן העולם, מקצתן פרי ניסונו של המחבר כיועץ ארגוני.

למידע נוסף נא לפנות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן 52900, טל' 5318575, 03-5318401
פקסי 03-5353446